

Research Paper

From the Lawfulness of Nature to De-Discrimination: Assessing the Theological Foundations of Ferasat-khah's Theory Regarding Divine Names and Actions

Ali Rezaei^{*1} , Ali Akbar Kalantari²

¹ PhD student in Quran and Hadith Sciences, Quran and Hadith Sciences Department, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran. al.rezaei@hafez.shirazu.ac.ir

² Associate Professor of Quran and Hadith Sciences Department, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran. aak1341@gmail.com

[10.22080/jepr.2026.31085.1321](https://doi.org/10.22080/jepr.2026.31085.1321)**Received:**

January 19, 2026

Accepted:

May 9, 2026

Available online:

May 29, 2026

Keywords:

Divine actions, Ferasat-khah, Natural law, Transcendental wisdom, Hierarchy of causes

Abstract

How to reconcile the divine personal agency and the law-based system of nature is one of the fundamental theological challenges in the contemporary world. In response to this challenge, moghsud ferasat-khah, with a sociological motivation, has proposed the theory of reinterpreting divine names and actions into the law of nature. The present study aims to analyze and criticize the foundations and consequences of this theory, and evaluates it using a descriptive-analytical method and relying on Islamic theological and philosophical foundations. The findings show that the aforementioned theory, although it was formed with the concern of making religion more efficient and confronting popular perceptions, leads to challenging results by reducing concepts such as sustenance, healing, and guidance to the outcome of the functioning of the natural system. The most important of these consequences is the depersonalization of God and his transformation into an impersonal system, the emptying of concepts such as prayer and trust from communicative content, and as a result, the denial of the possibility of miracles and the answering of prayers, which is in conflict with the Quranic image of God. In contrast, this article shows that the model of the "longitudinal hierarchy of causes" in transcendental wisdom offers an efficient solution to the problem. By explaining the longitudinal relationship between divine agency and natural causes, this model both preserves the lawfulness of the world and establishes God's position as a living and sustaining agent, as well as the possibility of two-way communication with Him.

***Corresponding Author:** Ali Rezaei

Address: Shiraz, Shiraz University, Faculty of Theology and Islamic Studies.

Email: al.rezaei@hafez.shirazu.ac.ir

Tel: 07136355384

Extended Abstract

1. Introduction

In contemporary Islamic thought, one of the most pressing challenges is how to reconcile the personal agency of God with the apparent lawfulness and autonomy of the natural order as described by modern science. Within the Iranian intellectual context, Masoud Farasatkah has proposed an influential sociologically-oriented reinterpretation of divine action that seeks to purge “popular religion” of superstition and to bring religious discourse into harmony with scientific rationality. In his view, central theological concepts such as divine sustenance (*rizq*), healing (*shifā'*), guidance (*hudāyah*), and the answering of prayers (*ijābat al-du'ā*) should be understood primarily as the outcomes of stable causal regularities in nature and society, rather than as the direct interventions of a personal divine agent.

This proposal is situated against a wide background of classical *kalām* and Islamic philosophy (from Ash'arite occasionalism and Mu'tazilite rationalism to the metaphysics of Ibn Sīnā and Mullā Ṣadrā) as well as modern currents of religious reform and neo-modernist theology in Iran. While Farasatkah's theory aims to protect the integrity of natural law and to critique magical understandings of religion, it also raises fundamental questions about the very image of God in the Qur'an and the Islamic tradition. Does such a sociological and naturalistic reinterpretation offer a coherent theological model? Or does it effectively reduce God to an impersonal system of laws, thereby undermining core elements of Qur'anic theism?

The present paper addresses these questions by examining Farasatkah's

theory of divine names and acts, focusing particularly on his attempt to translate God's agency into the language of natural and social regularities. It then evaluates his proposal in light of the Qur'anic portrayal of God as a living, personal, and responsive agent, and reconstructs an alternative framework based on the doctrine of the “vertical hierarchy of causes” (*tartīb-I tūlī-yi 'ilal*) in transcendent theosophy (*ḥikmat-I muta'āliya*).

2. Methods

This study uses a descriptive-analytical and critical method. First, Farasatkah's theory is reconstructed through an examination of his discussions on lived religion, divine action, and the lawfulness of nature, with particular attention to concepts such as sustenance, healing, guidance, and prayer.

Second, these ideas are analyzed in dialogue with classical and modern Islamic theology and philosophy, including *kalām* traditions (e.g., al-Ghazālī, Qāḍī 'Abd al-Jabbār), philosophical approaches (e.g., Ibn Sīnā, Mullā Ṣadrā, Muṭahharī, Miṣbāḥ Yazdī), and contemporary religious thought (e.g., Soroush, Mojtabeh-Shabestari).

Third, a comparative framework is applied by contrasting Farasatkah's interpretation with the Sadrian model of the vertical hierarchy of causes, in which God is the ultimate cause while natural causes operate as genuine secondary agents.

3. Results

The analysis indicates that Farasatkah's project aims to reform lived religion and reduce magical expectations of divine intervention by emphasizing the role of natural and social causes. However, when

considered as a theological model, several problems appear.

First, the reinterpretation of divine acts in terms of impersonal causal laws leads to a depersonalization of God, turning divine agency into the operation of natural systems.

Second, this view weakens the relational dimension of religious life. Practices such as supplication and trust in divine providence risk becoming merely symbolic when God's agency is reduced to natural processes.

Third, this interpretation creates tension with the Qur'anic image of God as a living, knowing, and responsive agent who hears prayers and actively governs the world.

Finally, the philosophical doctrine of the vertical hierarchy of causes provides an alternative explanation: natural laws function within a broader metaphysical order in which God remains the ultimate sustaining cause of all events.

4. Conclusion

Reconciling divine agency with the lawfulness of nature remains a central

challenge in contemporary Islamic thought. Although Farasatkah's theory seeks to reform popular religiosity and defend rationality, it risks transforming God into an impersonal system of causal laws. In contrast, the Sadrian doctrine of the vertical hierarchy of causes preserves both the stability of natural laws and the personal agency of God. This framework offers a more coherent explanation of the relationship between divine action and the natural order while remaining consistent with the Qur'anic understanding of God.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

The author conducted the research design, textual analysis, theoretical evaluation, and manuscript preparation.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

The author thanks colleagues and reviewers who provided helpful comments on earlier drafts of this work.

References

his analysis draws on a range of classical and contemporary sources in Islamic theology and philosophy of religion. For example: al-Ghazālī (1417 AH); Ibn Sīnā (1404 AH); Qāḍī ‘Abd al-Jabbār (1417 AH);

Muṭahharī (1998); Miṣbāḥ Yazdī (2005); Davarī Ardakānī (2009); Nasr (2003); Soroush (1999); Mojtahed-Shabestari (2000); and, centrally, Farasatkah’s own works (1995, 2012, 2016, 2019).

علمی

از قانونمندی طبیعت تا تشخیص‌زدایی؛ سنجش مبانی کلامی نظریه فراستخواه در خصوص اسماء و افعال الهی

علی رضائی*^۱ ID، علی اکبر کلانتری^۲ ID

^۱ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. al.rezaei@hafez.shirazu.ac.ir

^۲ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. aak1341@gmail.com

[10.22080/jepr.2026.31085.1321](https://doi.org/10.22080/jepr.2026.31085.1321)

چکیده

چگونگی جمع میان فاعلیت متشخص الهی و نظام قانونمند طبیعت، از چالش‌های بنیادین کلامی در جهان معاصر است. در پاسخ به این چالش، مقصود فراستخواه با انگیزه‌ای جامعه‌شناختی، نظریه بازتفسیر اسماء و افعال الهی، به قانونمندی طبیعت را مطرح کرده است. پژوهش حاضر با هدف تحلیل و نقد مبانی و پیامدهای این نظریه، به روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر مبانی کلامی و فلسفی اسلامی به ارزیابی آن می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که نظریه مذکور، اگرچه با دغدغه کارآمدسازی دین و مقابله با تلقی‌های عامیانه شکل گرفته، اما با فروکاستن مفاهیمی چون رزق، شفا و هدایت به برآیند عملکرد نظام طبیعت، به نتایج چالش‌برانگیزی منجر می‌شود. مهم‌ترین این پیامدها، تشخیص‌زدایی از خداوند و تبدیل او به یک نظام غیرمتشخص، تهی‌سازی مفاهیمی چون دعا و توکل از محتوای ارتباطی و در نتیجه، انکار امکان وقوع معجزه و استجابات دعاست که با تصویر قرآنی خداوند در تعارض است. در مقابل، این مقاله نشان می‌دهد که الگوی «سلسله مراتب طولی علل» در حکمت متعالیه، راهکاری کارآمد برای حل مسئله، ارائه می‌دهد. این الگو با تبیین رابطه طولی میان فاعلیت الهی و اسباب طبیعی، هم قانونمندی جهان را حفظ می‌کند و هم جایگاه خداوند به عنوان فاعل حی و قیوم و همچنین امکان ارتباط دوسویه با او را تثبیت می‌نماید.

تاریخ دریافت:

۲۹ دی ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ انتشار:

۸ خرداد ۱۴۰۵

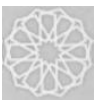
کلیدواژه‌ها:

افعال الهی، مقصود فراستخواه، قانون طبیعت، حکمت متعالیه، سلسله مراتب علل

* نویسنده مسئول: علی رضائی

آدرس: شیراز، دانشگاه شیراز، دانشکده الهیات و معارف اسلامی. ایمیل: al.rezaei@hafez.shirazu.ac.ir

تلفن: ۰۷۱۳۶۳۵۵۳۸۴

۱ مقدمه و بیان مسئله

چگونگی ارتباط خداوند با جهان و نحوه تحقق اراده او در دل نظام طبیعت، یکی از دیرپاترین و بنیادین‌ترین پرسش‌های عرصه الهیات و فلسفه دین بوده است. این مسئله همواره ذهن متکلمان و اندیشمندان را به خود مشغول داشته است که آیا خداوند به صورت مستقیم و آنی در رویدادهای عالم دخالت می‌کند، یا آنکه جهان را بر اساس قوانینی استوار خلق کرده و آن را به سازوکارهای درونی‌اش واگذاشته است؟ این دوگانه میان «فاعلیت مستقیم الهی» و «نظم قانونمند طبیعت»، با ظهور و سیطره علوم تجربی در دوران مدرن، ابعادی پیچیده‌تر و جدی‌تر به خود گرفت و متفکران دینی را با چالشی تازه برای ارائه یک تصویر سازگار از خداوند در جهان علمی جدید روبرو ساخت (ر.ک. مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۳؛ داوری اردکانی، ۱۳۸۸، ص ۸۳؛ هیک، ۱۳۸۱، ص ۳۵).

در این میان، فضای فکری ایران معاصر نیز شاهد تلاش‌های متعددی از سوی نواندیشان دینی برای پاسخ به این چالش بوده است. یکی از متاخرترین و متمایزترین این تلاش‌ها، نظریه ارائه‌شده توسط مقصود فراستخواه، جامعه‌شناس و پژوهشگر حوزه دین است. وجه تمایز اصلی رویکرد او، خاستگاه جامعه‌شناختی آن است. دغدغه اصلی فراستخواه نه یک جدال کلامی محض، بلکه نقد «دین عامیانه» و تلاش برای بازسازی یک دینداری معنادار و کارآمد برای انسان ایرانی معاصر است. او در چارچوب این دغدغه، راه‌حلی شاذ و خلاف مشهور یعنی بازتفسیر اسما و افعال الهی، به مثابه کارکردهای قانونمندی‌های استوار طبیعت پیشنهاد می‌کند. در این نگاه، مفاهیمی چون رزق، شفا، هدایت یا اجابت دعا، نه به معنای مداخله یک فاعل مشخص که بتوان او را مخاطب قرار داد، بلکه به معنای عمل کردن صحیح در چارچوب نظام علی و معلولی جهان است (ر.ک. مجتهد شبستری، ۱۳۷۹، ص ۶۶؛ کدیور، ۱۳۸۷، ص ۵۹؛ ملکیان، ۱۳۸۱، ص ۳۰؛ نصر، ۱۳۸۲، ص ۴۸).

اگرچه این نظریه در نگاه نخست، راهی برای آشتی دادن دین با عقلانیت مدرن و زدودن خرافه از ساحت دینداری به نظر می‌رسد، اما پیامدهای کلامی عمیقی به همراه دارد که نمی‌توان به‌سادگی از کنار آن‌ها عبور کرد. پرسش اصلی این پژوهش آن است که آیا این تفسیر جامعه‌شناختی از افعال الهی، می‌تواند یک الگوی کلامی منسجم و قابل دفاع ارائه دهد؟ یا آنکه به بهای حذف بنیادینی از تصویر قرآنی خداوند، همچون فاعلیت شخصی، علم، اراده و امکان ارتباط دوسویه با او از طریق اموری چون دعا، تمام می‌شود؟

مقاله حاضر بر این مدعاست که نظریه فراستخواه، علی‌رغم نیت اصلاح‌گرانه‌اش، در نهایت به نوعی تقلیل و فروکاستن از مقام پروردگار می‌انجامد که تصویر خداوند در آن، از یک فاعل مشخص و حی و قیوم، به یک نظام یا مجموعه‌ای از قوانین بی‌جان فروکاسته می‌شود. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و انتقادی، ابتدا به تبیین دقیق و مستند مبانی و مؤلفه‌های نظریه فراستخواه می‌پردازد. سپس، با تکیه بر مبانی کلامی، فلسفی و تفسیری حکمت اسلامی، به نقد پیامدهای آن پرداخته و در نهایت، الگوی جایگزین و کارآمد «سلسله مراتب علل» را به عنوان راهکاری جامع‌تر معرفی می‌کند که هم قانونمندی طبیعت را به رسمیت می‌شناسد و هم جایگاه خداوند را به عنوان فاعل حقیقی و حاضر در تمام شئون هستی حفظ می‌نماید (ر.ک. فراستخواه، ۱۳۹۱، ص ۲۳؛ همو، ۱۳۹۸، ص ۱۹۸؛ همو، ۱۳۹۵، ص ۱۱۶).

۲ پیشینه پژوهش

نسبت فعل الهی با نظام علل و اسباب طبیعی، از کهن‌ترین و محوری‌ترین مباحث در تاریخ اندیشه اسلامی است. این پیشینه غنی را می‌توان در سه بستر اصلی ردیابی کرد که فهم نظریه فراستخواه و نقد آن، در گرو شناخت این بسترهاست.

و از پیش آماده (مانند گنج) است که باید آن را کشف کرد، به این ایده رسید که معنا در فرآیند خواندن و تعامل با متن، تولید یا ساخته می‌شود. در این رویکرد، مسئله، دیگر نه تطبیق علم و متن، بلکه بازتفسیر خود «متن مقدس» و ماهیت «وحی» بود. نظریاتی چون «قبض و بسط تئوریک شریعت» و به ویژه «بسط تجربه نبوی» که بر بشری و تاریخی بودن زبان دین و محصول بودن آن از یک تجربه تأکید داشتند، و همچنین رویکرد محمد مجتهد شبستری در باب هرمنوتیک و قرائت نبوی از جهان، راه را برای تفسیرهای غیر سنتی از مفاهیم بنیادین کلامی هموار کردند. این جریان، بستری مناسب فراهم آورد تا اندیشه متأخرانی چون فراستخواه، در آن رشد یابد (ر.ک. سروش، ۱۳۷۸؛ مجتهد شبستری، ۱۳۷۹؛ لگنهاوزن، ۱۳۸۷، ص ۱۳؛ ژیلسون، ۱۳۸۹؛ باربور، ۱۳۷۴، ص ۲۱).

بستر سوم: رویکرد جامعه‌شناختی

در این میان، مقصود فراستخواه با رویکردی متمایز وارد این عرصه شد. وجه تمایز اصلی او، خاستگاه «جامعه‌شناختی» اندیشه‌اش می‌باشد. دغدغه او نه یک مناقشه کلامی یا فلسفی محض، بلکه به دنبال تحلیل بحران ناکارآمدی دینی که در میان توده مردم ایران وجود دارد که نام آن را «دین زیسته» می‌گذارد، است. همه تلاش وی این است که این دین را برای انسان مدرن امروزی، معنادار سازد (ر.ک. فراستخواه، ۱۳۷۴، ص ۲۳). او با مشاهده دینداری توده مردم که آن را آمیخته با تلقی‌های اسطوره‌ای و غیرعقلانی می‌داند، راه‌حل را در بازتعریف خاص، از مفاهیمی چون «فعل الهی» جستجو می‌کند. در خصوص اندیشه فراستخواه، پژوهش‌هایی عمده‌تر قالب تحلیل کلی جریان روشنفکری دینی (ر.ک. برگر، ۱۳۷۵، ص ۵۲؛ پترسون، ۱۳۹۴، ص ۸۶؛ حاتمی، ۱۳۹۴) یا مقالات پراکنده در نقد رویکرد او به نهاد علم و دانشگاه صورت گرفته است. با این حال، یک پژوهش مستقل، منسجم و متمرکز که به طور خاص نظریه او در باب «تفسیر اسماء و افعال الهی به قانونمندی طبیعت» را از منظر کلامی، فلسفی و

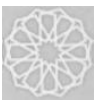
بستر اول: مناقشات کلامی و فلسفی متقدمین

در جهان اسلام، سه رویکرد اصلی در این باب شکل گرفت. نخست، مکتب اشاعره که با تأکید بر قدرت و اراده مطلق الهی، هرگونه استقلال و تأثیر حقیقی برای علل طبیعی را نفی می‌کرد و جهان را صحنه مداخله مستقیم و آنی خداوند می‌دانست (ر.ک. غزالی، ۱۴۱۷ق، ص ۳۲). در نقطه مقابل، معتزله با تأکید بر عدل و حکمت الهی، به تفویض فاعلیت به انسان و جریان سنن ثابت در عالم معتقد بودند (ر.ک. قاضی عبدالجبار، ۱۴۱۷ق، صص ۲۷۰-۲۸۵). اما راهکار سوم و تأثیرگذارتر، رویکرد فلاسفه و حکمای اسلامی (از ابن‌سینا تا ملاصدرا) بود که با طرح نظریه «نظام اسباب و مسببات» و به‌ویژه الگوی «سلسله مراتب علل»، راهی میانه گشودند. در این دیدگاه، خداوند فاعل حقیقی و «علة‌العلل» است، اما فعل او از طریق سلسله‌مراتبی از علل و اسباب طبیعی (علل طولی) به منصف ظهور می‌رسد؛ به‌گونه‌ای که نه قانونمندی جهان نفی می‌شود و نه فاعلیت و اراده الهی از صحنه حذف می‌گردد (ر.ک. ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق، ص ۸۳؛ مطهری، ۱۳۷۷، ج ۶، صص ۱۱۲-۱۱۵). این الگو، چارچوب نظری غالب در سنت فکری شیعی بوده و نقطه عزیمت این مقاله در نقد رویکردهای جایگزین است.

بستر دوم: عصر جدید و پاسخ‌های نواندیشان

دینی

با ظهور جهان‌بینی علمی مدرن که مبتنی بر تبیین‌های مادی و قوانین لایتغیر طبیعی بود، مسئله برای متکلمان مسلمان ابعادی تازه یافت. در ایران معاصر، نواندیشان دینی در مواجهه با این چالش، پاسخ‌های متفاوتی را صورت‌بندی کردند. جریانی در ابتدا، می‌کوشید تا با تطبیق مستقیم یافته‌های علوم تجربی با آیات قرآن، هماهنگی دین و علم را اثبات کند (مانند سر احمدخان هندی، طنطاوی، مهدی بازرگان و ... (ر.ک. رضایی اصفهانی، ۱۳۸۰، صص ۴۶-۴۹). اما با تعمیق مباحث فلسفی، جریان غالب به سمت تغییر نگرش از «کشف معنا» به «تولید معنا» حرکت کرد. یعنی این ایده که معنا چیزی ثابت

«شخصیت بزرگ در آسمان» تصور می‌شود که می‌توان با ادعیه، نذورات و مناسک، اراده او را برای مداخله مستقیم و خارق‌العاده در امور روزمره (مانند کسب روزی، شفای بیماری، یا موفقیت در آزمون) جلب کرد (ر.ک. فراستخواه، ۱۳۷۷، صص ۴۳۹-۴۵۸؛ شجاعی زند، ۱۳۸۳).

بر اساس تحلیل مقصود فراستخواه، یکی از بحران‌های بنیادین انسان متدین در جهان معاصر، ریشه در یک تلقی خاص از دینداری دارد که او آن را ماهیتاً ناکارآمد و بحران‌زا ارزیابی می‌کند. این نگرش، که می‌توان آن را «دینداری مبتنی بر انتظار مداخله فراطبیعی» نامید، دین را نه به‌عنوان یک نظام معرفتی و راهنمای عمل، بلکه به‌مثابه یک پناهگاه جادویی در برابر ناملازمات و پیچیدگی‌های جهان تلقی می‌کند. وی باور دارد، این دیدگاه به طور طبیعی، به بازتولید انسانی منفعل و متوقع می‌انجامد. چنین انسانی، به جای آنکه خود را موظف به درک دقیق و عقلانی قوانین حاکم بر طبیعت و جامعه بداند و بر اساس آن فهم، به کنشگری مسئولانه و هدفمند بپردازد، همواره عاملیت خود را به حالت تعلیق درآورده و چشم‌انتظار مداخله‌ای ماورایی برای حل مسائل و تحقق خواسته‌هایش باقی می‌ماند.

این رویکرد، در مواجهه با دستاوردهای عقلانیت علمی مدرن و ساختارهای پیچیده و قاعده‌مند نظام‌های اجتماعی جدید (مانند اقتصاد، سیاست و ...)، دچار یک بحران کارآمدی عمیق می‌شود. به عبارت دیگر، زمانی که علم و تکنولوژی، راه‌های مؤثر، آزمون‌پذیر و قابل‌پیش‌بینی برای حل مسائل ارائه می‌دهند، اتکا به یک رویکرد جادویی و غیر علمی، دین را در عرصه عمل و حیات روزمره، به امری حاشیه‌ای، تزئینی و فاقد معنای عملی تبدیل می‌کند. در نتیجه، دین از جایگاه یک راهنمای جامع برای زندگی به یک امر صرفاً خصوصی، روانی یا آیینی تقلیل می‌یابد (فراستخواه، ۱۴۰۰). بر همین اساس، دغدغه محوری و پروژه فکری فراستخواه، اصلاح این تصویر معیوب و ارائه قرائتی نوین از دین است که

تفسیری به چالش بکشد و آن را در تقابل با الگوی رقیب (سلسله مراتب علل) ارزیابی کند، کمتر به چشم می‌خورد. این مقاله درصدد است تا دقیقاً همین خلأ پژوهشی را پر کند. هدف ما نه صرفاً توصیف دیدگاه فراستخواه، بلکه کالبدشکافی مبانی تحلیل پیامدها، و نقد آن بر اساس استوارترین مبانی حکمت و کلام اسلامی است تا نشان داده شود که چگونه می‌توان ضمن حفظ قانونمندی جهان، از خدای متشخص و فاعل و نازل کننده قرآن نیز دفاع کرد (ر.ک. خامنه‌ای، ۱۳۸۶، ص ۱۳۱؛ ایازی، ۱۳۸۵، ص ۷۴؛ محقق، ۱۳۷۲، ص ۹؛ سبحانی، ۱۳۸۵، ص ۱۶).

۳ تبیین جامع و مستند نظریه فراستخواه: از نقد دین عامیانه تا تفسیر طبیعت‌گرایانه

برای نقد منصفانه و دقیق یک نظریه، ابتدا باید آن را به کامل‌ترین و روشن‌ترین شکل ممکن تبیین نمود. اندیشه مقصود فراستخواه در باب افعال الهی، نه یک نظریه‌پردازی کلامی محض، بلکه حاصل یک پروژه اصلاحی با خاستگاه جامعه‌شناختی است. از این رو، برای فهم دقیق آن، باید این نظریه را در سه سطح مرتبط تحلیل کرد: مبانی جامعه‌شناختی آن (تشخیص درد)، مؤلفه‌های اصلی آن (تجویز درمان)، و ریشه معرفت‌شناختی آن (مبانی توجیهی).

۳/۱ مبانی جامعه‌شناختی: نقد دین عامیانه و بحران کارآمدی

نقطه عزیمت فراستخواه، نقد وضع موجود، یعنی دینداری توده مردم (دینداری زیسته) در جامعه ایران است. از منظر او، دین توده‌ای یا عامیانه، اغلب آمیخته با تلقی‌های اسطوره‌ای، مغایر با علم، (منظور وی علم تجربی است)، و مبتنی بر یک رابطه مبادله‌ای و بده و بستان و شخصی با خداوند است. در این نوع دینداری، خداوند به مثابه یک

یک اراده ماورایی، بلکه نتیجه طبیعی نحوه تعامل انسان با این قوانین است.

فعل «شفابخشی» خداوند (اسم: الشافی): شفا، در این منظر، نه یک معجزه آنی، بلکه همان کارکرد دقیق و نظام‌مند قوانین زیست‌شناختی، شیمیایی و اصول علم پزشکی است. بدن انسان دارای یک سیستم ایمنی و ترمیم ذاتی است که بر اساس قواعد بیولوژیک عمل می‌کند. فعل شفابخشی خداوند، همان پتانسیل درونی بدن برای بازگشت به تعادل است که علم پزشکی از طریق تشخیص بیماری، تجویز دارو و جراحی، این فرآیند طبیعی را تسهیل یا تصحیح می‌کند. در نتیجه، بیمار با مراجعه به پزشک متخصص و پیروی از دستورالعمل‌های علمی، به صورت فعالانه خود را در معرض تحقق فعل «شفا» به مثابه یک قانون طبیعی قرار می‌دهد.

فعل «هدایت» خداوند (اسم: الهادی): هدایت نیز از یک امر رازآمیز و مبتنی بر الهامات شخصی و خارق‌العاده، به یک فرآیند عقلانی و تکاملی تبدیل می‌شود. در این خوانش، هدایت الهی از طریق به‌کارگیری قوه عقل، بهره‌گیری از خرد جمعی انباشته در طول تاریخ، اتکا به دستاوردهای علوم انسانی و تجربی و تأمل در پیامدهای اخلاقی عملکردها، برای یافتن بهترین و عادلانه‌ترین راه‌حل‌ها محقق می‌گردد. هدایت، فرآیند مستمر کوشش بشری برای غلبه بر جهل و رسیدن به آگاهی است (ر.ک. فراستخواه، ۱۳۷۷، صص ۴۳۹-۴۵۸؛ زمانی، ۱۳۸۵، صص ۱۸۸-۱۹۶؛ فراستخواه، ۱۳۷۴، صص ۲۳-۳۰).

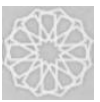
در چنین چارچوبی، مفهوم خداوند از یک «فاعل متشخص» که خارج از نظام طبیعت ایستاده و در امور جزئی آن مداخله می‌کند، به یک «نظام قانونمند» یا یک «فرآیند بزرگ و پویا» که خود نظم و قانونمندی جاری در تار و پود هستی است، تحول می‌یابد. افعال الهی، دیگر کنش‌های منفک و ارادی نیستند، بلکه همان کارکردهای درونی و ذاتی این نظام علّی و معلولی به شمار می‌روند.

بتواند حیات معنوی را با الزامات جهان‌بینی علمی جدید آشتی دهد. هدف غایی او، ایجاد یک چرخش ساختاری در نقش دین است یعنی گذار از نقش «پناهگاه جادویی» که فرد را از واقعیت می‌گریزند، به نقش «راهنمای عمل عقلانی» که با ارائه چارچوب‌های ارزشی و معنایی، به عملکرد مؤثر فرد در جهان، جهت می‌بخشد و آن را معنادار می‌سازد.

۳٫۲ مؤلفه‌های اصلی نظریه: تأویل افعال الهی به قانونمندی‌های طبیعت

در کانون این سیستم فکری، یک تفکر بنیادین قرار دارد که هسته اصلی نظریه مقصود فراستخواه را تشکیل می‌دهد. او برای گذار از بحران کارآمدی دین و نیل به قرائتی امروزی، یک بازتفسیر شاذ از مفاهیم کلیدی کلام اسلامی را پیشنهاد می‌کند. در این طرح، تمامی «اسماء و افعال الهی» که در سنت کلامی و دینی به‌طور سنتی به یک فاعل متشخص، صاحب اراده و مداخله‌گر نسبت داده می‌شد، از این فاعل سمیع و بصیر، تهی شده و به شکل قانونمندی‌های استوار، جهان‌شمول و فراگیر طبیعت و تاریخ، بازخوانی می‌شوند. به بیانی دقیق‌تر، زبان دین و صفات خداوند، نه توصیف یک ذات متعالی و جدا از جهان، بلکه زبانی نمادین برای اشاره به فرآیندهای نظام‌مند و علّی و معلولی حاکم بر جهان است. این چرخش مفهومی را می‌توان در مصادیق زیر به وضوح مشاهده کرد:

فعل «رزق‌رسانی» خداوند (اسم: الرزّاق): این فعل دیگر به معنای اعطای روزی به صورت مستقیم و خارق‌العاده نیست. بلکه، رزق‌رسانی الهی همان تحقق نظام‌مند و پیچیده قوانین اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و کشاورزی است. انسانی که با شناخت دقیق اصول زراعت، تحلیل بازار، مدیریت منابع و تلاش مستمر، به بهره‌وری اقتصادی می‌رسد، در واقع خود را در مسیر فعل «رزق» الهی قرار داده و از کارکرد این قانونمندی‌ها بهره‌مند شده است. بنابراین، فقر و غنا، نه پیامد لطف یا غضب مستقیم

قوانین لایتغیر فیزیک، نظم شگفت‌انگیز کیهانی، پیچیدگی‌های حیات بیولوژیک، سازوکارهای تکامل انواع موجودات و قواعد حاکم بر عملکردهای اجتماعی و تحولات تاریخی، همگی، «آیات»، «کلمات» و نشانه‌های حقیقی خداوند به شمار می‌روند که به صورت مداوم و برای همگان در دسترس فهم و اکتشاف قرار دارند.

از این منظر، نسبت میان «کتاب تکوین» و «کتاب تدوین» بازتعریف می‌شود. متون مقدسی چون قرآن کریم، دیگر به مثابه کلام مستقیم، مکانیکی و لفظ به لفظ خداوند که بر پیامبر دیکته شده باشد، تلقی نمی‌شوند. بلکه، قرآن محصول «قرائت بشری»، «شهود باطنی» و «تفسیر تاریخی» شخص پیامبر از همان وحی طبیعی، عمومی و جهان‌شمول است. در این فرآیند، پیامبر اسلام (ص) به مثابه یک مورد انسانی استثنایی، با قوه شهودی عمیق، آن قوانین کلی و اصول فراگیر حاکم بر هستی و حیات اخلاقی- اجتماعی بشر را دریافت کرده و سپس آن حقایق انتزاعی و کلی را در ظرف زبانی، فرهنگی و معرفتی عصر و زمانه خویش (عربستان قرن هفتم میلادی و قرن اول هجری) صورت‌بندی و بیان نموده است.

در نتیجه، زبان اسطوره‌ای، انسان‌وار و شخصی‌انگارانه قرآن از خداوند (مانند بیان واژگانی همچون «بیدالله»، «وجه‌الله»، «خشم، رضا، مکر و استهزاء الهی»، زبان‌هایی کاملاً «نمادین»، «استعاری» و «عصری» هستند. این‌ها ابزارهای بیانی بوده‌اند که پیامبر (ص) از آنها بهره جسته است تا بهتر بتواند مفاهیم عمیق را به مردمی با افق فهم خاص آن دوره، منتقل کند. وظیفه انسان مدرن، توقف در این پوسته زبانی نیست؛ بلکه رمزگشایی از این استعاره‌ها و عبور از آنها برای رسیدن به مغز و محتوای اصلی پیام است. کلید این رمزگشایی، دیگر نه صرفاً روش‌های سنتی تفسیر، بلکه دستاوردهای قطعی علوم طبیعی و انسانی است؛ چرا که علم، پیشرفته‌ترین و دقیق‌ترین ابزار بشر برای خوانش همان وحی طبیعی یا کتاب تکوین به حساب می‌آید.

پیامد منطقی این بازتفسیر، دگرگونی در معنای مفاهیمی چون «دعا»، «توسل» و «توکل» است. دعا در این نظریه، نه «طلب مداخله برای نقض قوانین»، بلکه به یک فرآیند دو وجهی تبدیل می‌شود: وجه نخست، یک تلاش معرفتی و شناختی برای کشف قوانین حاکم بر یک پدیده و وجه دوم، یک عزم عملی برای اقدام مسئولانه بر اساس آن قوانین است. این تفسیر، به زعم فراستخواه، به طور همزمان دو هدف اساسی را محقق می‌سازد: از یک سو، با زدودن عناصر غیرعقلانی و جادویی، دین را از اتهام خرافه‌گرایی و تعارض با علم مبرا ساخته و با جهان‌بینی مدرن سازگار می‌سازد؛ و از سوی دیگر، با بازگرداندن عاملیت و مسئولیت به انسان، او را از یک موجود منفعل و چشم‌انتظار، به یک عامل عاقل، فعال و اخلاق‌مدار در جهان تبدیل می‌کند که سرنوشت خود را در تعامل با قوانین هستی رقم می‌زند (ر.ک. فراستخواه، ۱۳۷۷، صص ۴۵۸-۴۳۹؛ زمانی، ۱۳۸۵، صص ۱۸۸-۱۹۶؛ فراستخواه، ۱۳۷۴، صص ۲۳-۳۰).

۳٫۳ ریشه معرفت‌شناختی: بازتعریف «وحی» به مثابه «وحی طبیعی یا تکوینی»

این بازتفسیر بنیادین از افعال الهی و تأویل آن‌ها به قانونمندی‌های طبیعی، برای آنکه از اتهام تفسیر به رأی و تأویل بی‌ضابطه مصون بماند، مستلزم ارائه یک شالوده معرفت‌شناختی استوار است؛ شالوده‌ای که بتواند چنین قرائت نامتعارفی از متون مقدس را به لحاظ روش‌شناختی توجیه نماید. مقصود فراستخواه، این پشتوانه ضروری را در نظریه‌ای می‌یابد که می‌توان آن را نظریه «وحی طبیعی» یا «وحی تکوینی» نامید. بر اساس این دیدگاه، یک تمایز اساسی میان دو نوع «کتاب الهی» وجود دارد: «کتاب تکوین» و «کتاب تدوین». در این ساختار، متن بنیادین، اصیل و مرجع اصلی وحی الهی، نه متون مقدس مکتوب و مدوّن (مانند قرآن، تورات و انجیل)، بلکه خود «کتاب عظیم طبیعت» و نظام پیچیده و قانونمند آفرینش است. به بیان دیگر،

در واقع، این رویکرد با فروکاستن تمامی افعال و صفات الهی به قانونمندی‌های طبیعت، اگرچه ظاهراً معضل مداخله یک خدای متشخصی که علم تجربی قادر به اثبات آن نیست را حل می‌کند، اما در عمل، به تهی‌سازی مفاهیم محوری دین از محتوای اصیل و وجودی آن‌ها، تمام می‌شود. جایگزینی خدای متشخص که طرف رابطه عبادی، عاطفی و اخلاقی انسان قرار می‌گیرد، با یک نظام قانونمند غیرشخصی، اساساً ماهیت تجربه دینی از نگاه متکلمان غرب و وحی رسالی از نگاه متکلمان مسلمان را دگرگون می‌سازد و پرسش‌های جدیدی را برمی‌انگیزد: آیا پرستش، دعا، توسل و توکل به سیستمی عظیم، لایتناهی و فاقد شعور و اراده، اساساً معنادار است؟ و آیا چنین تأویل غیرمعمولی از متن مقدس، به مرز «بازنویسی متن» به جای «تفسیر متن» نزدیک نمی‌شود و اعتبار خود متن (قرآن)، به عنوان منبعی مستقل و وحیانی و خارج از ذهن مفسر، مخدوش نمی‌شود؟

این طرح، در نهایت، با هدف نجات دین از حاشیه‌نشینی، ممکن است به ساختاری منجر شود که اگرچه با علم مدرن تعارضی ندارد، اما دیگر آن «دین» به معنای تاریخی و کلامی آن نیست، بلکه به دهری مسلکی، با پوششی از واژگان دینی تقلیل یافته است.

بر همین اساس، این بخش را به نقد و ارزیابی جامع این دیدگاه، در چهار محور اصلی و به صورت تفصیلی پی می‌گیریم تا ابعاد مختلف این چالش‌ها و پیامدهای آن به دقت شکافته شود.

۴٫۱ نقد نخست: تهی‌سازی مفهوم

خداوند از فاعلی متشخص و

بحران معنای دینی

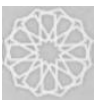
اساسی‌ترین و شاید ویرانگرترین پیامد کلامی که از نظریه مقصود فراستخواه نشأت می‌گیرد، شخصیت زدایی از ذات الهی و فروکاستن آن به یک نظام و طبیعت انتزاعی و غیرشخصی است. این رویکرد، در تعارضی آشکار و مستقیم با تصویر محوری خداوند

این چرخش معرفت‌شناختی، مجوزی روش‌شناختی به فراستخواه اعطا می‌کند تا از ظاهر آیات که غالباً بر وجود یک خدای متشخص، فاعل و مداخله‌گر دلالت دارند، عبور کرده و به باطن آن‌ها که در این دیدگاه، همان نظم و قانونمندی غیرمتشخص حاکم بر طبیعت است، دست یابد (ر.ک. فراستخواه، ۱۳۷۷، صص ۴۳۹-۴۵۸؛ زمانی، ۱۳۸۵، صص ۱۸۸-۱۹۶؛ فراستخواه، ۱۳۷۴، صص ۲۳-۳۰).

بدین ترتیب، با تبیین این سه لایه تحلیلی درهم‌تنیده، یعنی تشخیص بحران کارآمدی دین سنتی، تأویل غیرمتعارف افعال الهی به قانونمندی‌های طبیعت، و استناد به نظریه وحی طبیعی به مثابه شالوده معرفت‌شناختی، چارچوب کامل و منسجم نظریه فراستخواه روشن می‌گردد. اکنون می‌توان در گام بعدی، به ارزیابی انتقادی و تحلیل پیامدهای کلامی، فلسفی و اجتماعی این دستگاه فکری پرداخت (ر.ک. فراستخواه، ۱۳۷۷، صص ۴۳۹-۴۵۸؛ زمانی، ۱۳۸۵، صص ۱۸۸-۱۹۶؛ فراستخواه، ۱۳۷۴، صص ۲۳-۳۰)..

۴ تحلیل و نقد جامع نظریه فراستخواه: پیامدهای کلامی و کاستی‌های تفسیری

هرچند باید اذعان نمود که طرح فکری مقصود فراستخواه از یک دغدغه نظری و عملی قابل احترام، یعنی کوشش برای اصلاح دینداری و کارآمدسازی آن برای انسان معاصر در مواجهه با عقلانیت علمی، برمی‌خیزد، اما بررسی دقیق مبانی معرفت‌شناختی و نتایج کلامی آن، نشان از ایجاد چالشی عمیق برای ارکان جهان‌بینی توحیدی و کلام اسلامی دارد. به نظر می‌رسد این نظریه در تلاش برای حل مسئله‌ای قدیمی یعنی «رابطه خدا و جهان» و سازگار ساختن دین با یک چارچوب طبیعت‌گرایانه، خود، به خلق مسائل بغرنج‌تر و عمیق‌تری در حوزه معنا، روش شناسی فهم متون مقدس، علی‌الخصوص قرآن و همچنین فلسفه دین، منجر شده است.

طبیعت یکی می‌پندارد، شباهت‌ها و قرابت‌هایی داشته باشد، اما با خدای ابراهیمی که در کانون ادیان توحیدی (یهودیت، مسیحیت و خصوصاً اسلام) قرار دارد و خدایی متشخص، مداخله‌گر و طرف‌عهد و پیمان با بشر است، در تضاد کامل قرار گرفته و غیرقابل قبول می‌باشد.

اینگونه تشخص زدایی از خداوند، پیامدهای ویرانگری برای کل ساختار معنایی دین دارد. این رویکرد، نه تنها مفهوم کانونی «دعا» را از محتوای ارتباطی‌اش تهی می‌سازد، بلکه بنیان مفاهیم کلیدی دیگری همچون «توسل»، «توکل»، «توبه»، «شکر» و «محبت به خداوند» را نیز به کلی متزلزل می‌کند. پرسش‌های اساسی که این نظریه پاسخی برای آن‌ها ندارد عبارتند از:

توکل: توکل به یک «نظام» یا «سیستم» بی‌روح و فاقد شعور چه معنایی می‌تواند داشته باشد؟ توکل، اعتماد و واگذاری امور به یک قدرت برتر خیرخواه و آگاه است، نه صرفاً شناخت و عمل بر اساس قوانین طبیعی.

توبه: طلب بخشش و بازگشت به سوی یک «فرآیند» چگونه ممکن است؟ توبه، یک عملکرد عمیقاً دوطرفه است که مستلزم وجود ذات سمیع و بصیری است که گناه و اقرار به آن و تعهد به عدم بازگشت به آن را درک کرده و قدرت بخشایش آن را نیز دارد.

شکر: شکرگزاری یا ابراز امتنان نسبت به «مجموعه قوانین فیزیک و شیمی» چگونه تصور می‌شود؟ شکر، پاسخ عاطفی به یک «نعمت» و «لطف» است که از سوی یک «فاعل بخشنده» اعطا شده است، نه مشاهده عملکرد یک مکانیزم بی‌روح.

محبت: عشق‌ورزی به یک «نظام قانونمند» از نظر مفهومی ناممکن است. محبت، عمیق‌ترین پیوند میان دو «شخص» است.

در نهایت، این رویکرد با حذف بُعد شخصی، عاطفی و ارتباطی دین، آن را به یک نظام اخلاقی-عقلانی خشک و بی‌روح تقلیل می‌دهد که اگرچه

در متن قرآن کریم قرار می‌گیرد. در سراسر آیات قرآن، خداوند نه به عنوان یک «قانون» صامت یا یک «فرآیند» کور، بلکه همچون یک فاعل آگاه، صاحب اراده و متشخص معرفی می‌شود. صفاتی چون «حَیٌّ» (زنده و پویا)، «قَیُّوم» (برپادارنده و قائم به ذات)، «علیم» (دانای مطلق)، «خبیر» (آگاه به جزئیات)، «سمیع» (شنوا)، «بصیر» (بینا) و «مُرید» (صاحب اراده فعال)، همگی دلالت بر یک وجود متعالی دارند، نه یک نظام یا سیستم. خداوند، ذاتی است که می‌توان با او وارد یک رابطه دوسویه شد. می‌توان با او سخن گفت، او را خواند، از او استعانت جست و به او عشق ورزید. آیه شریفه «وَ إِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَ لِيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ» (بقره: ۱۸۶) اوج این رابطه شخصی، بی‌واسطه و گفت‌وگومحور را به تصویر می‌کشد: «هنگامی که بندگام از تو درباره من بپرسند، [بگو]: یقیناً من نزدیکم، دعای دعا کننده را زمانی که مرا بخواند اجابت می‌کنم؛ پس باید دعوتم را بپذیرند و به من ایمان آورند، تا [به حق و حقیقت] راه یابند [و به مقصد اعلی برسند]». این آیه بر حضور، نزدیکی و پاسخ‌گویی فعال یک «من» الهی به «تو»ی انسانی تأکید می‌کند (ر.ک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ص ۹۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۱۱۸؛ شریعتی، ۱۳۶۱، ص ۳۸).

الگوی پیشنهادی فراستخواه (فراستخواه، ۱۴۰۰)، با تأویل تمامی افعال الهی، به کارکردهای درونی و مستقل نظام طبیعت، این رابطه وجودی «من-تو» را که جوهر رابطه خالق و مخلوق است، به یک رابطه بی‌روح «من-آن» تبدیل می‌کند. در این نگاه، خداوند دیگر یک شخصیت متعالی نیست که بتوان با او ارتباطی وجودی برقرار کرد، بلکه به یک نظام عظیم یا همان قوانین بی‌جان و غیرشخصی طبیعت، بدل شده است. چنین نگاهی، هرچند ممکن است با برخی مکاتب فلسفی همچون «دادارباوری» که خداوند را صرفاً خالق اولیه و کوک کننده ساعت کائنات می‌دانند و بیش از آن، نقشی برای او قائل نیستند، یا «همه‌خداانگاری» که خدا را با قوانین

دلیلی قطعی وجود نداشته باشد، باید کلام را بر معنای حقیقی و ظاهری آن حمل کرد. عدول از معنای ظاهری و رفتن به سوی «تأویل»، تنها با وجود یک «قرینه قطعیه» (دلیل روشن عقلی یا نقلی) مجاز است. در نظریه مورد بحث، آنچه نقش «قرینه قطعیه» را برای تأویل نظام مند و گسترده آیات ایفا می‌کند، نه برهانی عقلی و نه شاهی از خود متن قرآن، بلکه یک انگیزه و ضرورت بیرونی است یعنی نیاز به سازگار کردن دین، با جهان بینی مدرن. این انگیزه، یک امر جامعه‌شناختی و تاریخی است و نمی‌تواند به لحاظ روش‌شناختی، مجوزی برای کنار نهادن معنای ظاهری کلام الهی باشد.

در نتیجه، این روش تفسیری، مصداق بارزی از «تفسیر به رأی» مذموم است؛ زیرا مفسر با پیش‌فرض‌هایی که از خارج از متن (در اینجا، اصالت دادن به علم تجربی) اخذ کرده، به سراغ قرآن می‌رود و تلاش می‌کند معنایی را بر متن تحمیل کند که با مبانی زبانی و قواعد محکم تفسیری سازگار نیست. این امر در نهایت به تضعیف حجیت ذاتی متن، منجر شده و قرآن را از جایگاه یک منبع معرفتی مستقل و معیار، به متنی منفعل و تابع فهم متغیر بشری تقلیل می‌دهد (ر.ک. شیروانی، ۱۳۸۷، ص ۱۵).

۴٫۳ نقد سوم: لوازم منطقی نظریه؛

انکار معجزه و تهی‌سازی مفهوم

دعا

چنانچه زیربنای نظریه مورد بحث، یعنی «یکی‌انگاری خداوند با قوانین ثابت طبیعت» را بپذیریم، با دو پیامد منطقی و گریزناپذیر مواجه می‌شویم که ارکان مهمی از جهان بینی قرآنی را به چالش می‌کشند:

۱. ناممکن شدن معجزه

در الهیات و کلام اسلامی، «معجزه» نه به معنای «نقض قانون علیت» که امری محال است، بلکه به معنای «خرق عادت» یا «نقض روند معمول طبیعت» از طریق یک علت ناشناخته برای بشر (نه بدون

ممکن است با علم مدرن سازگار به نظر برسد، اما دیگر آن شور، معنا و جاذبه معنوی که قلب تپنده دینداری است را در خود ندارد (ر.ک. جوادی آملی، ۱۳۷۵، ص ۱۹؛ طباطبایی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۱۹۳).

۴٫۲ نقد دوم: چالش روش‌شناختی؛

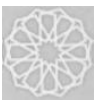
اولویت‌بخشی به فهم بشری بر

حجیت متون مقدس به ویژه قرآن

مبنای روش‌شناختی نظریه مقصود فراستخواه، چالش‌برانگیزترین بخش آن برای مبانی علوم قرآنی و اصول تفسیر است. ایشان با ارائه نظریه «وحي طبیعی»، یک دوگانگی میان «کتاب تکوین» (جهان طبیعت) و «کتاب تشریح» (قرآن) ایجاد می‌کند و برای «کتاب تکوین»، اصالت و اولویت قائل می‌شود. بر این اساس، قرآن کریم نه به عنوان کلام الهی با حجیت ذاتی، بلکه به منزله قرائت و تفسیر بشری و تاریخی پیامبر (ص) از آن کتاب اصلی (کتاب تکوین)، تلقی می‌گردد. لازمه منطقی این دیدگاه آن است که هرگاه میان ظاهر آیات قرآن و فهم امروزی ما از قوانین طبیعت (که همان علم تجربی است) تعارضی مشاهده شود، باید حجیت را به فهم علمی داد و ظاهر متن قرآن را به گونه‌ای تأویل کرد که این تعارض مرتفع گردد.

این رویکرد، به واژگونی سلسله مراتب معرفتی در سنت اسلامی منجر می‌شود. در چارچوب پذیرفته‌شده معرفت‌شناسی اسلامی، وحی قرآنی به دلیل آنکه کلام قطعی‌الصدور از جانب خداوند است، از حجیت بالاتری نسبت به معارف بشری (اعم از عقلی و تجربی) برخوردار است و به عنوان «معیار» برای سنجش صحت و سقم دیگر دانسته‌ها عمل می‌کند. اما در الگوی پیشنهادی فراستخواه، این جایگاه معکوس شده و «علم مدرن» که خود معرفتی ظنی، بشری و در حال تحول است، در جایگاه «معیار» برای فهم و تفسیر کلام الهی قرار می‌گیرد.

این مسئله در حوزه «اصول فقه» و «قواعد تفسیر» به وضوح قابل نقد است. قاعده اصلی و عقلایی مفسران و اصولیون آن است که تا زمانی

«طلب استمداد» از یک فاعل شنوا و توانا، به یک فعالیت شناختی، برای کشف قوانین طبیعت و اقدام بر اساس آن تقلیل می‌دهد. این تفسیر، با روح حاکم بر صدها آیه و روایت که انسان را به خواستن از خداوند، خواندن او و به امیدواری اجابت از طرف او، تشویق می‌کنند، در تضادی آشکار قرار دارد.

در جهان‌بینی قرآنی، دعا و درخواست از خداوند، صرفاً یک کنش روانی برای آرامش فردی نیست. بر اساس اصل «نظام اسباب و مسببات»، دعا خود می‌تواند به عنوان یک «علت معنوی» در کنار علل مادی عمل کرده و در زنجیره حوادث عالم مؤثر افتد. شهید مطهری به درستی تبیین می‌کند که همان‌گونه که عوامل مادی اسبابی برای تحقق پدیده‌ها هستند، عوامل معنوی نظیر دعا، صدقه و توکل نیز در هندسه الهی عالم، جزئی از اسباب و علل به شمار می‌روند و می‌توانند مسیر حوادث را در چارچوب علم و اراده الهی تغییر دهند (ر.ک. مطهری، ۱۳۷۷، ج ۱، صص. ۵۲۵-۵۲۷). خداوند در قرآن خود را «قَرِيبٌ» و «مُجِيبٌ» (پاسخ‌دهنده) معرفی می‌کند (بقره: ۱۸۶) و این نشانگر یک رابطه دوسویه و تأثیرگذار است.

حذف این امکان و فروکاستن دعا به معنای «شناخت قانون»، به معنای نادیده گرفتن بخش عظیمی از معارف وحیانی و تهی کردن یکی از عمیق‌ترین تجارب ایمانی از محتوای ارتباطی آن است. در این نگاه، دیگر «طلب کردن» از خدا معنایی ندارد، بلکه تنها «شناختن» قوانین او موضوعیت می‌یابد؛ امری که دین را از یک رابطه زنده با پروردگار، به یک دستورالعمل خشک برای تعامل با طبیعت بی‌جان تبدیل می‌کند.

۴،۴ الگویی بدیل در حکمت متعالیه:

تفسیر وجودی مراتب طولی علیت

در برابر رویکرد تقلیل‌گرایانه و چالش‌برانگیز پیشین، حکمت و فلسفه اسلامی، به‌ویژه در اوج تکامل خود در حکمت متعالیه صدرایی، قرن‌ها پیش، برای حل دقیق همین مسئله، یعنی چگونگی جمع میان

علت و اراده الهی تعریف می‌شود. به بیان دقیق‌تر، معجزه نشان می‌دهد که فاعل و خالق سنت‌های جاری در طبیعت، بر این سنت‌ها سیطره و هیمنه کامل دارد و می‌تواند فعل خود را از طریقی غیر از مجاری عادی و شناخته‌شده برای بشر نیز محقق سازد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، صص. ۷۷-۷۳). معجزه، اثبات‌گر این حقیقت است که نظام اسباب و مسببات مادی، نظامی بسته و خودبسته نیست و در ورای آن، اراده قاهره «مسبب الاسباب» حاکمیت دارد.

اما اگر خداوند، خود این «قوانین» و «سنت‌های تکوینی» باشد، دیگر فاعلی «بیرون» یا «فوق» این نظام وجود ندارد که بتواند در آن تصرفی خارج از روند معمول انجام دهد. در چنین فرضی، هرگونه تصرف در قوانین، به معنای تصرف خداوند در ذات خودش خواهد بود که مفهومی متناقض و غیرقابل تصور است. فاعلی که عین نظام قانونمند باشد، نمی‌تواند آن نظام را به گونه‌ای دیگر به جریان اندازد، زیرا او دیگر یک «فاعل مُرید» (صاحب اراده) نیست، بلکه خود «نظام» است.

این مبنای نظری، مفسر را ناگزیر می‌سازد که تمام گزارش‌های صریح قرآنی از معجزات انبیاء را از معنای حقیقی و تاریخی خود تهی کرده و به تأویل‌های نمادین و مجازی فرو بکاهد. رویدادهایی چون سرد شدن آتش بر حضرت ابراهیم (ع)، شکافته شدن دریا برای حضرت موسی (ع)، ولادت حضرت عیسی (ع) بدون پدر، سخن گفتن ایشان در گهواره و زنده کردن مردگان به اذن الله، همگی باید از وقایعی تاریخی به داستان‌هایی نمادین و استعاری بدل شوند. این رویکرد، علاوه بر آنکه مصداق بارز تحمیل معنا بر متن است و حجیت ظواهر قرآن در نقل وقایع تاریخی را زیر سؤال می‌برد، با هدف اصلی قرآن از ذکر این آیات که همانا اثبات صدق نبی و قدرت مطلق الهی است، در تضاد قرار می‌گیرد.

۲. بی‌معنا شدن استجاب دعا

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، الگوی پیشنهادی فراستخواه، دعا را از یک «رابطه گفت‌وگومحور» و

راستی در بدن اثر می‌گذارد. از این رو، حکمت متعالیه، نه تنها با علم تجربی و کشف قوانین طبیعت مخالفتی ندارد، بلکه آن را تشویق نیز می‌کند؛ زیرا علم تجربی در حال کشف «سنت‌های الهی» در عالم خلقت است. این نگاه، جهان را قانونمند، عقلانی و قابل مطالعه می‌داند.

۲. قیام و وابستگی وجودی اسباب به خداوند

نکته کلیدی و عمیق این نظریه آن است که فاعلیت و تأثیرگذاری این اسباب، ذاتی و قائم به خودشان نیست. وجود خود این اسباب (مانند آتش) و نیز خاصیت و اثر آنها (مانند سوزاندگی)، در هر آن و هر لحظه، فیض، افاضه و عطیه‌ای از جانب خداوند به عنوان «علة‌العلل» است. خداوند، «قیوم» عالم است؛ یعنی نه تنها پدیدآورنده اولیه، بلکه برپادارنده و نگهدارنده دائمی آن است. به تعبیر فلسفی، اسباب طبیعی «فقر وجودی» دارند و در اصل وجود و نیز در تأثیرگذاری خود، به غنی مطلق وابسته‌اند. بنابراین، فاعل حقیقی و نهایی تمام افعال، خداوند است، اما فاعلیت او از طریق همین مجاری و اسباب که خود مخلوق و معول او هستند، به اجرا در می‌آید. به تعبیر ساده‌تر، خداوند «با آتش می‌سوزاند» و «با ابر می‌باراند». فاعلیت آتش در طول فاعلیت خداست، نه در عرض آن و در تضاد با آن.

این الگو به زیبایی و بدون ایجاد تناقض، تمام ابعاد مسئله را حل می‌کند:

حفظ عقلانیت و قانونمندی جهان: از آنجا که خداوند افعال خود را از طریق نظامی ثابت و قانونمند (سنت‌های الهی) جاری می‌سازد، جهان قابل پیش‌بینی، مطالعه و بهره‌برداری عقلانی است.

تثبیت فاعلیت شخصی، مستمر و قیومی خداوند: خداوند به یک خالق بازنشسته و ناظر صرف، تقلیل نمی‌یابد. او در هر لحظه، فاعل حقیقی و برپادارنده تک‌تک رویدادهای عالم است و رابطه شخصی و مستقیم او با مخلوقاتش حفظ می‌شود. این همان خدای «حی» و «قیوم» قرآن است.

فاعلیت مطلق و متشخص خداوند با نظام‌مندی و قانونمندی عالم طبیعت، راهکاری بسیار ژرف، منسجم و کارآمد ارائه داده است به نام نظریه «مراتب طولی علیت» که از تمام چالش‌های مذکور به دور است.

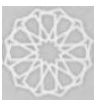
نکته مهم آن است که اصل ایده «سلسله‌مراتب علل» پیش از حکمت متعالیه در فلسفه اسلامی مطرح بوده است؛ آنچه در حکمت صدرایی وجه ممیز به‌شمار می‌آید، تفسیر وجودی و تجلی‌محور این مراتب است، به‌گونه‌ای که اسباب طبیعی نه اموری مستقل در عرض خداوند، بلکه مجاری و مظاهر تحقق فاعلیت واحد و قیومی او تلقی می‌شوند.

ریشه اصلی مشکل، چه در تلقی عامیانه و چه در راه‌حل پیشنهادی فراستخواه، در یک پیش‌فرض نادرست نهفته است و آن این تصور است که فاعلیت خداوند و فاعلیت اسباب طبیعی در یک سطح و در «عرض» یکدیگر قرار دارند. این نگاه، ما را در برابر یک دوگانگی کاذب قرار می‌دهد. یا باید بپذیریم که خداوند، فاعل مستقیم همه امور است و اسباب طبیعی صرفاً ظواهری بی‌اثر هستند (اشعری‌گری افراطی)، یا باید بپذیریم که اسباب طبیعی، فاعل‌های حقیقی و مستقل هستند و نقش خداوند به خالق اولیه محدود می‌شود (تفکر اعتزالی یا دادارباورانه). هر دو سوی این دوگانه، با تصویر جامع قرآنی از خداوند و جهان ناسازگار است.

حکمت متعالیه با عبور از این دوگانه کاذب، رابطه میان فاعلیت الهی و اسباب طبیعی را رابطه‌ای «طولی» و دارای مراتب معرفی می‌کند (ر.ک. طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳، صص ۱۸۰-۱۹۰؛ جوادی آملی، ۱۳۷۵، صص ۲۱۲-۲۱۴). تبیین این دیدگاه در چند اصل قابل ارائه است:

۱. اصالت و واقعیت اسباب طبیعی

در این دیدگاه، نظام علیت حاکم بر طبیعت، یک نظام حقیقی، واقعی و مؤثر است. آتش واقعاً می‌سوزاند، آب حقیقتاً سیراب می‌کند و دارو به

مستقیماً به یک بازسازی بنیادین در حوزه الهیات و خداشناسی منجر می‌گردد. او برای حل یک مسئله اجتماعی، صورت‌بندی یک مفهوم کلامی (یعنی فاعلیت الهی) را به کلی دگرگون می‌کند.

۲. تفسیر افعال الهی به مثابه «کارکرد نظام طبیعت»: یافته محوری این پژوهش آن است که هسته اصلی نظریه فراستخواه، بازتفسیر تمامی اسماء و افعال الهی به عنوان تجلیات و کارکردهای قوانین ثابت و فراگیر طبیعت است. در این الگو، اموری چون رزق، شفا، هدایت و اجابت، نه افعال صادر شده از یک فاعل متشخص، بلکه برآیند عملکرد صحیح و نظام‌مند قوانین حاکم بر جهان (فیزیکی، زیستی، اجتماعی و اقتصادی) هستند.

۳. نقش اساسی «نظریه وحی طبیعی» به عنوان مبنای معرفت‌شناختی: مشخص گردید که توجیه معرفت‌شناختی این بازتفسیر شاذ، بر «نظریه وحی طبیعی» استوار است. بر این اساس، متن اصلی وحی، خود کتاب طبیعت است و قرآن به منزله قرائت بشری پیامبر از آن متن اصلی تلقی می‌شود. این مبنای تفسیری به نظریه‌پرداز اجازه می‌دهد تا از ظواهر متن قرآن که دال بر خدای متشخص است، عبور کرده و فهم مدرن از قوانین طبیعت را به عنوان معیار اصلی تفسیر قرار دهد.

۴. پیامدهای کلامی حذف فاعلیت شخصی خداوند: تحلیل نظریه نشان داد که این رویکرد، پیامدهای کلامی جدی و غیرقابل‌اجتنابی را به دنبال دارد. مهم‌ترین این پیامدها عبارتند از:

- تشخیص‌زدایی از خداوند: تبدیل خداوند از یک فاعل «مُريد و سمیع و بصیر» به یک «نظام» یا «فرايند» غیرشخصی.
- تهی‌سازی مفاهیم عبادی: بی‌معنا شدن مفاهیمی چون دعا، توکل، توبه و شکر که بر یک رابطه شخصی «من-تو» با خداوند استوارند.
- انکار منطقی معجزه و استجاب دعا: ناممکن شدن هرگونه فعل خارق‌العاده یا عنایت خاص الهی

تبیین منطقی معجزه و استجاب دعا: در این چارچوب، معجزه و استجاب دعا، نه به معنای نقض قانون علیت، بلکه به معنای تصرف «علت‌العلل» در سلسله مراتب علل است. کسی که خود خالق و برپادارنده نظام اسباب و مسببات است، این قدرت را دارد که در مواقعی خاص و بر اساس حکمت بالغه خود، فعلش را از مجرای غیر از مجاری عادی و شناخته‌شده برای ما جاری سازد یا با افزودن یک «علت معنوی» (همچون دعا) به مجموعه علل، نتیجه را تغییر دهد. این امر، نه تنها غیرعقلانی نیست، بلکه تأکید مجددی بر حاکمیت و سیطره مطلق خداوند بر نظامی است که خود خلق کرده است.

بنابراین، به نظر می‌رسد مشکل اصلی که دغدغه اصلاح‌گران دینی بوده، نه در «اعتقاد به خدای متشخص و فاعل»، بلکه در «فهم ساده‌انگارانه، عامیانه و عرضی از نحوه فاعلیت او» نهفته است. راه‌حل این مشکل، نه حذف صورت‌مسئله (یعنی انکار فاعلیت شخصی و متشخص خداوند) به شیوه غیرمعمول و تقلیل‌گرایانه فراستخواه، بلکه تعمیق فهم از مسئله، با بهره‌گیری از گنجینه غنی و دقیق حکمت و کلام اسلامی است. این راهکار، هم دغدغه عقلانیت و کارآمدی را پاسخ می‌دهد و هم شاکله اصلی کلام قرآنی و تجربه معنوی و عارفانه دینداران را حفظ می‌کند (ر.ک. صدرالماتلهین شیرازی، ۱۹۸۸م، ج ۳، صص ۱۸-۳۱؛ جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱۱، ص ۱۴؛ همو ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۱۱۰؛ حلبی، ۱۳۸۴، ص ۵۸).

۵ یافته‌های پژوهش

تحلیل و نقد مبانی، مؤلفه‌ها و پیامدهای نظریه مقصود فراستخواه در باب افعال الهی، این پژوهش را به یافته‌های کلیدی زیر رهنمون ساخت:

۱. جامعه‌شناختی بودن انگیزه، کلامی بودن نتیجه: یافته نخست آن است که طرح فکری فراستخواه، اگرچه از یک دغدغه و آسیب‌شناسی جامعه‌شناختی (ناکارآمدی دینداری عامیانه در جهان مدرن) آغاز می‌شود، اما راه‌حل پیشنهادی او

افعال خداوند به کارکردهای درونی و نظام‌مند طبیعت فروکاسته می‌شود. این بازتفسیر که بر مبنای معرفت‌شناختی «وحی طبیعی» استوار است، اگرچه در ظاهر دین را با عقلانیت علمی سازگار می‌سازد، اما در عمل به حذف فاعلیت شخصی خداوند، تهی شدن مفاهیم بنیادین عبادی و انکار منطقی معجزه و استجاب دعا می‌انجامد. این پیامدها، نظریه مذکور را با تصویر خداوند در قرآن و جهان‌بینی توحیدی ناسازگار می‌سازد.

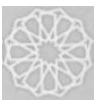
در مقابل، این مقاله استدلال کرد که راه‌حل این مسئله، نه در حذف فاعلیت الهی، بلکه در تعمیق فهم آن نهفته است. تفسیر وجودی «سلسله مراتب علل» در حکمت اسلامی - به ویژه در حکمت متعالیه - به عنوان یک راهکار برتر، نشان می‌دهد که چگونه می‌توان میان فاعلیت شخصی و مستمر خداوند و نظام قانونمند علل و اسباب طبیعی جمع کرد، بدون آنکه هیچ‌یک از طرفین نفی یا تضعیف شوند. بر این اساس، مسیر نوسازی اندیشه دینی نه از طریق کنار گذاشتن ارکان کلامی آن، بلکه از رهگذر بازخوانی و کارآمدسازی ظرفیت‌های عظیم نهفته در سنت فکری و فلسفی خود اسلام می‌گذرد.

که مستلزم وجود فاعلی مافوق و مسلط بر قوانین طبیعت است.

۵. وجود الگوی جایگزین و کارآمد یعنی «سلسله مراتب علل»: در مقابل دوگانه کاذب «یا خدای متشخص مداخله‌گر، یا قوانین ثابت طبیعت»، این پژوهش نشان داد که در گنجینه حکمت و کلام اسلامی، الگوی سوم و کارآمدتری تحت عنوان «سلسله مراتب علل» وجود دارد. این الگو ضمن تأیید واقعیت و کارایی نظام اسباب و علل طبیعی، فاعلیت آن‌ها را در طول فاعلیت مستمر و قیومی خداوند قرار می‌دهد و بدین ترتیب، هم قانونمندی جهان را حفظ می‌کند و هم جایگاه فاعلیت شخصی خداوند، و هم معجزه و دعا را به صورت عقلانی تبیین می‌نماید.

۶ نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تحلیل و نقد کلامی - تفسیری دیدگاه مقصود فراستخواه در باب افعال الهی تدوین گردید. بررسی‌ها نشان داد که ایشان با انگیزه‌ای اصلاح‌گرایانه و برای حل بحران کارآمدی دین در دنیای مدرن، الگویی را پیشنهاد می‌کند که در آن،

منابع

- قرآن کریم
- رضایی اصفهانی، م. (۱۳۸۰). *درآمدی بر تفسیر علمی قرآن*. قم: انتشارات اسوه.
- ژیلسون، ا. (۱۳۸۹). *روح فلسفه قرون وسطی*. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- سبحانی، ج. (۱۳۸۵). *الالهیات علی هدی الکتاب و السنه و العقل*. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- سروش، ع. (۱۳۷۸). *قبض و بسط تئوریک شریعت: نظریه تکامل معرفت دینی*. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
- شجاعی زند، ع. (۱۳۸۳). *عرفی شدن در فرایند توسعه: مطالعه‌ای جامعه‌شناختی بر رویارویی دین و دنیا در ایران معاصر*. تهران: نشر تبیان.
- شریعتی، ع. (۱۳۶۱). *جهان‌بینی و ایدئولوژی*. تهران: انتشارات چاپخش.
- شیروانی، ع. (۱۳۸۷). *ترجمه و شرح نه‌ایة الحکمة*. قم: انتشارات دارالعلم.
- صدرالمتألهین شیرازی (ملاصدرا)، م. (۱۹۸۱م). *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طباطبایی، م. (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی، م. (۱۳۷۴). *نه‌ایة الحکمة*. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- طباطبایی، م. (۱۳۸۵). *اصول فلسفه و روش رئالیسم*. تهران: انتشارات صدرا.
- فخر رازی، م. (۱۴۲۰ق). *مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فراستخواه، م. (۱۳۷۷). *دین و جامعه*. تهران: انتشار.
- ابن سینا، ج. (۱۴۰۴ق). *الشفاء (الالهیات)*. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- ایازی، م. (۱۳۸۵). *قرآن و فرهنگ زمانه*. تهران: کتاب مبین.
- ایزوتسو، ت. (۱۳۷۸). *خدا و انسان در قرآن*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- باربور، ا. (۱۳۷۴). *علم و دین*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- برگر، پ. (۱۳۷۵). *دین و جهان‌بینی اجتماعی*. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- پترسون، م؛ هاسکر، و؛ رایسنباخ، ب و بازینجر، د. (۱۳۹۴). *عقل و اعتقاد دینی: درآمدی بر فلسفه دین*. تهران: انتشارات طرح نو.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۷۵). *تبیین براهین اثبات خدا*. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۸۶). *تسنیم: تفسیر قرآن کریم*. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۹۲). *رحیق مختوم: شرح حکمت متعالیه*. قم: مرکز نشر اسراء.
- حاتمی، ع. (۱۳۹۴). *مبانی هرمنوتیک متن‌محور در تفسیر المیزان. پژوهش‌های قرآن و حدیث*، ۴۸(۱)، ۴۵-۶۴.
- حلبی، ع. (۱۳۸۴). *تاریخ علم کلام در ایران و جهان*. تهران: انتشارات اساطیر.
- خامنه‌ای، م. (۱۳۸۶). *حکمت متعالیه و ملاصدرا*. تهران: انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- داوری اردکانی، ر. (۱۳۸۸). *علم و پژوهش و سیاست‌های پژوهشی*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

مجتهد شبستری، م. (۱۳۷۹). *هرمنوتیک، کتاب و سنت: فرآیند تفسیر وحی*. تهران: انتشارات طرح نو.

محقق، م. (۱۳۷۲). *اسماء و صفات الهی در قرآن*. تهران: انتشارات اسلامی.

مصباح یزدی، م. (۱۳۸۴). *آموزش فلسفه*. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.

مطهری، م. (۱۳۷۷). *مجموعه آثار (جلد ۱: عدل الهی، انسان و سرنوشت)*. تهران: انتشارات صدرا.

مطهری، م. (۱۳۸۲). *علل گرایش به مادیگری*. تهران: انتشارات صدرا.

ملکیان، م. (۱۳۸۱). *راهی به رهایی: جستارهایی در باب عقلانیت و معنویت*. تهران: انتشارات نگاه معاصر.

نصر، ح. (۱۳۸۲). *معرفت و معنویت*. تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.

هیگ، ج. (۱۳۸۱). *فلسفه دین*. تهران: انتشارات بین‌المللی الهدی.

فراستخواه، م. (۱۴۰۰). *یادداشت‌های وبلاگ مقصود فراستخواه [مجموعه‌ای از یادداشت‌ها در بازه زمانی مختلف]*. بازیابی شده از آدرس وبلاگ شخصی.

فراستخواه، م. (۱۳۹۵). *ما ایرانیان: زمینه‌کاوی تاریخی و اجتماعی خلیفات ایرانی*. تهران: نشر نی.

فراستخواه، م. (۱۳۹۴). *دین در چالش میان اعتقاد و انتقاد*. تهران: انتشار.

فراستخواه، م. (۱۳۹۸). *جامعه‌شناسی دین و دین در جامعه*. تهران: شرکت سهامی انتشار.

فراستخواه، م. (۱۳۹۱). *جامعه‌شناسی امر دینی در ایران معاصر (مجموعه مقالات)*. تهران: انجمن جامعه‌شناسی ایران.

کدیور، م. (۱۳۸۷). *حق الناس: اسلام و حقوق بشر*. تهران: انتشارات کویر.

قاضی عبدالجبار، ع. (۱۴۱۷ق). *شرح الاصول الخمسه*. قاهره: مکتبه وهبه.

لگنهاوزن، محمد. (۱۳۸۷). *اسلام و کثرت‌گرایی دینی*. قم: مؤسسه فرهنگی طه.